INTERNATIONAL
LIBERTY INSTITUTE

ПОВЕРНУТИ ЛЮДИНУ В ЕКОНОМІЧНУ ТЕОРІЮ:

ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ВИКЛИК ОСВІТНЬОМУ МЕЙНСТРИМУ

Те, що сьогодні викладають у більшості університетів під маркою економічної науки, по суті є її запереченням.

Людвіг фон Мізес, «Людська діяльність» (1949)

Автор дослідження: Дмитро Душейко

Міжнародний Інститут Свободи
2026

3МІСТ

Вступ 3

Фатальний розкол 1870-х 4

Три пастки освітнього мейнстриму 5

Пастка #1: агрегати замість людей 5

Пастка #2: «як ніби» 6

Пастка #3: держава як висновок за замовчуванням 6

Хибне коло економічного мейнстриму 7

Праксеологія: будинок, що будується знизу вгору 7

Праксеологічний фундамент — Homo agens, людина, що діє 8

Логіка вибору: новий освітній ідеал 10

Праксеологія — більше, ніж економіка 10

Кого формує сучасна освіта? 11

Від маніфесту до дії. Новий навчальний план: вирощуємо людину дії 11

Замість епілогу: повернути людину 12

Висновки 13

Про Міжнародний Інститут Свободи (ILI) 14

Над дослідженням працювали:

Автор дослідження: Дмитро Душейко

Науковий редактор: Тетяна Стройко
Випусковий редактор: Наталія Слюсар
Дизайн: Яна Шевченко

ВСТУП

Людину не просто забули в освітніх програмах університетів Європи та США. Її витіснили разом із тими, хто її захищав. Це не безневинна академічна недбалість. Це інтелектуальна сліпота з прямими політичними наслідками. Це дослідження — спроба прослідкувати, як саме це відбувалось та відповісти на питання: як повернути Людину в економічну теорію.

1949 року в Лондонській школі економіки Білл Філліпс показав гідравлічну машину MONIAC. Національний дохід у ній моделювали у вигляді фізичного досліду — замість грошей текла підфарбована вода, а грошові запаси показували рівні в прозорих баках.

Ця машина вже давно стала музейним експонатом, а от віра в регулювальні крани, які достатньо лише правильно повернути, щоб економіка потекла в правильному напрямку, досі панує в академічних аудиторіях.

Розгорніть типовий підручник, і ви побачите ту саму систему труб — індекси, сукупний попит, вентилі монетарної та фіскальної політики. В цих книгах є все, окрім людини, яка вибирає. Викладаючи ці ідеї студентам в курсі мікро-, та макроекономіки, я усвідомив масштаб підміни, адже макроекономіка зводить мільйони рішень до суми, а мікроекономіка — кожне рішення до формалізованої моделі. Цей підхід перейняла й українська академічна традиція з західних підручників і впровадила всюди — від університетських курсів до шкільних підручників.

На курсі макроекономіки студенти засвоюють як азбучну істину механістичну модель економіки з державою в центрі — податки й видатки, друк грошей, ігри зі ставками.

А в школі десятикласникам пояснюють, що споживач «вибирає товари з найбільшим числом ютилів»[1]. Ніби людські прагнення можна виміряти термометром чи розлити по склянках.

Навіть головних захисників людського вибору, Людвіга фон Мізеса та Фрідріха Хайєка, вітчизняні підручники просто розчиняють у неокласичному мейнстримі, зараховуючи їх до адептів рівноважних моделей, а Хайєка ще й до теоретиків «змішаної економіки»[2-4].

Якщо суспільство — це лише бак із водою, то цілком логічно довірити вентилі урядовцю, який «справедливо» перерозподілить рідину. А той, хто не бачить людини за агрегатами, як правило, вірить, що «держава розподілить краще», і саме він — стає легкою здобиччю для популізму. Ця сліпота почалася з фатального методологічного розколу, який підручники обходять мовчанням уже півтора століття.

[1-2]Крупська Л. П., Тимченко, І. Є. & Чорна, Т. І. Економіка (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018.

[3]Базилевич, В. Д., Попов, В. М., Базилевич, К. С. & Гражевська, Н. І. Економічна теорія: Політекономія: підручник. За ред. В. Д. Базилевича. 6-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2007.

[4]Базилевич, В. Д., Базилевич, К. С. та Баластрик, Л. О. Макроекономіка: підручник. За ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2007.

ФАТАЛЬНИЙ РОЗКОЛ 1870-Х

Майже в кожному підручнику є розділ про «маржиналістську революцію» 1870-х років. Студентам розповідають красивий міф: Вільям Стенлі Джевонс в Англії, Карл Менгер в Австрії та Леон Вальрас у Швейцарії майже одночасно й незалежно один від одного відкрили принцип граничної корисності. Українські підручники слухняно повторюють цю схему: «Засновники цієї теорії К. Менгер, Л. Вальрас…»[5].

[5]Базилевич, В. Д., Попов, В. М., Базилевич, К. С. & Гражевська, Н. І. Економічна теорія: Політекономія: підручник. За ред. В. Д. Базилевича. 6-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2007.

Насправді єдиної революції не було. Ще 1934 року Джон Гікс писав: «кожен, хто ближче знайомиться з цими авторами, відчуває певне невдоволення звичкою класифікувати їх разом»[6]. А 1976 року історик економічної думки Вільям Джаффе системно розібрав цей міф у класичній статті «Менгер, Джевонс і Вальрас, дегомогенізовані». Спільним у цій трійці дослідників був лише інструмент — граничний аналіз. Наукові системи, побудовані на його основі, мали принципово різний задум і вели в різні боки[7]. Навіть автор класичного підручника з історії економічної думки Марк Блауг визнає: «Менґер випадає із трійки»[8].

[6-7]Jaffe, W. Menger, Jevons and Walras De-Homogenized. Economic Inquiry. 1976, vol. 14, no. 4, pp.

[8]Блауг, М. Економічна теорія в ретроспективі. Пер. з англ. І. Дзюб. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001.

Українська наука цей міф теж розібрала — наприклад, професор КНЕУ Олена Нестеренко в докторській дисертації 2021 року показала, що всередині маржиналізму від самого початку змагалися три дослідницькі традиції: австрійська, лозаннська та кембриджська. Дві з них повністю влилися в мейнстрим. Австрійська — ні. Висновок дисертації не потребує дискусії — маржиналізм «некоректно ототожнювати з неокласичною економічною теорією»[9]. Отже, наукова думка розкол побачила, а підручники — ні.

[9-16]Нестеренко, О. П. Австрійська неортодоксальна традиція в еволюції економічної теорії: дис. … д-ра екон. наук: 08.00.01. Наук. консультант В. Д. Базилевич. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021.

Цей розкол пролягав безпосередньо по лінії методу. Вальрас будував систему одночасних рівнянь. Граничну корисність він додав лише як доповнення до вже готової моделі ринкової рівноваги[10]. Джевонс відверто спирався на бентамівське числення насолод і страждань та на аналогію з рівновагою механічних сил[11].

Карл Менгер стояв окремо від обох. Його цікавили не застиглі математичні рівноваги, а причиновий ланцюг подій у часі. Економіка Менгера починається з людини, що діє, тобто з її потреб, суб'єктивних оцінок, планів, неминучих помилок і дій в умовах неповної інформації. За словами Еріха Штрайсслера, економіка Менгера за своїм змістом була теорією нерівноваги (disequilibrium economics)[12].

Показовий документ цього розколу — ставлення Менгера до математики. Як підкреслює Джаффе, австрієць відкинув математичний формалізм не через брак знань, а з принципу[13]. Свій підхід Менгер називав аналітико-композитивним, при якому складні ринкові явища треба розкладати до їхніх первинних причин у природі самої людини, тобто в її потребах, знанні й діях[14].

Звідси постали два несумісні погляди на людину. Торстейн Веблен висміював «австрійське» уявлення про людину як «блискавичного калькулятора задоволень і страждань». Іронія в тому, що, за Джаффе, ця сатира значно краще пасує до Джевонса й Вальраса. Менгерівська людина — не обчислювальний автомат, а «незграбна, схильна до помилок, погано поінформована істота, обтяжена невизначеністю» (a bumbling, erring, ill-informed creature, plagued with uncertainty)[15].

Хто ж переміг у цій битві ідей? На жаль для економічної науки, переміг механіцизм. Мейнстрим успадкував калькулятор, а не людину. Джаффе наводить показове дослідження Джорджа Стіглера та Клер Фрідланд. Вони дослідили публікації з теорії цінності за 1950–1968 роки, що були написані американськими PhD з економіки 1950–1955 років випуску із шести провідних університетів. За кількістю цитувань у цих статтях Вальрас посів третє місце, після Гікса й Самуельсона. Тоді як Менгер і Джевонс навіть не наблизилися до лідерів («nowhere in the running»)[16].

В українській освіті цей тріумф механіки відгукнувся відверто спотворено. Замість того щоб пояснити суб'єктивізм, наші підручники просто записують австрійців у «кардиналісти»[17-18], тобто приписують їм кількісне вимірювання корисності. І це тоді, коли дослідники Менгера бачать у його шкалах значущості потреб зародок ординального, порядкового підходу[19]. Цінності не вимірюються числами. Людина лише ранжує їх, і потім це проявляється це в реальному виборі.

[17]Касьяненко, Л. М., Назаров, В. В., Савченко, Л. А. та ін. Економічна теорія: навч. посіб. для студ. галузі знань 08 «Право». Київ: Центр учбової літератури, 2015.

[18]Косік, А. Ф., Гронтковська, Г. Е. Мікроекономіка: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2008.

[19]Jaffe, W. Menger, Jevons and Walras De-Homogenized. Economic Inquiry. 1976, vol. 14, no. 4, pp.

Так розійшлися дві концепції, які досі визначають економічну освіту:

1. Homo oeconomicus, раціональний калькулятор, що максимізує корисність,
2. Homo agens, людина, що діє в невизначеності.

Український шкільний підручник чесно фіксує, кого обрав мейнстрим: «Об'єктом вивчення стала так звана «економічна людина», яка завжди намагається максимізувати свій дохід (або корисність)»[20]. Мейнстрим виніс людину за дужки, щоб не псувати стрункість рівнянь. І тим самим неминуче загнав економічну освіту в три інтелектуальні пастки.

[20]Крупська Л. П., Тимченко, І. Є. & Чорна, Т.І. Економіка (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018.

ТРИ ПАСТКИ ОСВІТНЬОГО МЕЙНСТРИМУ

Економісти радо підхопили Homo oeconomicus, адже його поведінку можна звести до рівняння, а реакцію передбачити й «стимулювати». Людину, яка діє на власний розсуд, незалежно й непередбачувано, не порахуєш і не відрегулюєш. Цей вибір потягнув за собою три системні підміни, що стали догмами освітнього мейнстриму: людей замінили статистичними агрегатами, реалізм — прогнозом, а неупереджений аналіз — приписом державного втручання.

ПАСТКА #1: АГРЕГАТИ ЗАМІСТЬ ЛЮДЕЙ

Економічні агрегати (зведені показники для всієї економіки) вперше з'явилися ще в «Економічній таблиці» фізіократа Франсуа Кене (1758) — сукупний річний продукт, «чистий продукт» (за сучасною термінологією — національний дохід) і їхній обіг між трьома класами[21]. Але саме «Загальна теорія» Джона Мейнарда Кейнса (1936)[22] зробила їх серцевиною теорії та головним важелем економічної політики. Мільйони неповторних рішень розчинилися в статистичному казані. «Сукупний попит», «національний дохід», «економіка в цілому» почали поводитися на сторінках підручників як самостійні суб'єкти: попит «падає», економіку «треба стимулювати».

[21]Золотих, І. Б. Історія економічних вчень: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2013.

[22]Keynes, J. M. The General Theory of Employment, Interest, and Money. San Diego; New York; London: Harcourt Brace Jovanovich, 1964.

Чим саме стимулювати? Агрегат не відчуває болю, коли його «стимулюють» реальними податками, інфляцією та примусовим вилученням доходів у живих людей. Макроекономічна модель не платить за рахунками. Платить конкретна людина.

Агрегат нічого не вибирає. Вибирають люди. Хто мислить агрегатами, той бачить не людей, а рівень рідини в баку, що регулюється тим, хто тримає вентиль. Цей погляд закріплено навіть у побудові стандартизованих навчальних курсів, коли ми бачимо звичний для кожного студента поділ економічної теорії на дві окремі дисципліни з окремими підручниками[23-24] — мікроекономіку, що вивчає вибір споживача й фірми, і макроекономіку, що оперує агрегатами.

[23]Косік, А. Ф., Гронтковська, Г. Е. Мікроекономіка: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2008.

[24]Базилевич, В. Д., Базилевич, К. С., Баластрик, Л. О. Макроекономіка: підручник. За ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2007.

Австрійська традиція, що йде від Менгера, бачить у цьому розриві помилку агрегації (fallacy of aggregation) — у сумах і середніх зникають відмінності між людьми, цінами й благами, які насправді й рухають економіку. Тому будь-яке «макроявище»: від інфляції до кризи, вона пояснює через дії конкретних людей.

В українських університетах ця пастка стає подвійною. Кейнсіанська макроекономіка лягла на старий радянський ґрунт і дала дивний гібрид, коли мейнстримні формули мирно співіснують із марксистською політекономією. В одному з поширених підручників Марксова «додаткова вартість» зустрічається 87 разів, «виробничі відносини» — 56[25].

[25]Семененко, В. М., Коваленко, Д. І., Бугас, В. В. & Семененко, О. В. Економічна теорія. Політекономія: навч. посіб. За заг. ред. В. М. Семененка, Д. І. Коваленка. Київ: Центр учбової літератури, 2010.

> «РАДЯНСЬКО-КЕЙНСІАНСЬКА» ОСНОВА НАШОЇ ОСВІТИ — НЕ ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ОБРАЗ, А БУКВАЛЬНИЙ СКЛАД УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ. ЦИТАТИ З МАРКСА ЗАМІНИЛИ ЦИТАТАМИ З САМУЕЛЬСОНА, АЛЕ ЗВИЧКА ВІРИТИ АВТОРИТЕТАМ, А НЕ ЛОГІЦІ, ЛИШИЛАСЯ.

Результат — дидактичне вирощування ринкового кретинізму. Студента роками вчать, що багатство створюють постанови уряду, а прибуток підприємця — підозріла аномалія, яку треба оподаткувати, врегулювати й перевірити.

ПАСТКА #2: «ЯК НІБИ»

Наступний крок було зроблено на рівні методу. В 1953 році Мілтон Фрідман (до речі, затятий критик кейнсіанства) у програмному есе «Методологія позитивної економічної науки» (The Methodology of Positive Economics) прямо заявив: справді значущі гіпотези мають передумови, що є «вкрай неточним описом реальності», і загалом «що чим більш значущою є теорія, тим нереалістичніші її передумови»[26]. Єдине мірило — чи дає модель «достатньо точні прогнози»[27].

В цей момент логіка перевернулася. Неважливо, що людина в моделі не схожа на справжню. Важливо лиш те, щоб модель поводилася так, ніби люди максимізують корисність. І цей образ сформулював сам Фрідман: досвідчений більярдист б'є по кулях так, ніби знає складні математичні формули[28]. Модель не пояснює дію людини, а лише вгадує її результат.

Насправді в такій оптиці людина вже навіть не гравець, а більярдна куля, яку києм заганяють у лузу, тобто звичайний фізичний об’єкт без власної волі, цінностей і сумнівів, зручна змінна в рівнянні. Якщо модель справджувалась, вона лишається в підручнику. Якщо ж її прогнози хибні — тим гірше для реальності, її рідкорегують, але передумови ніхто не буде переглядати.

А коли розрахунки кабінетних економістів провалюються, коли світ накриває криза чи знецінення заощаджень, автори моделей, як правило, не втрачають ані посад, ані грантів. За їхні «як ніби» розплачуються інші власним зубожінням.

[26-28] Friedman, M. The Methodology of Positive Economics. In: Essays in Positive Economics. Chicago: University of Chicago Press, 1953.

ПАСТКА #3: ДЕРЖАВА ЯК ВИСНОВОК ЗА ЗАМОВЧУВАННЯМ

З перших двох підмін логічно випливає третя — дидактика перетворюється на «наукове» обґрунтування державного втручання в економіку. Схему «провал ринку — необхідність втручання держави» студентові подають не як дискусійну гіпотезу, а як технічний діагноз.

Ця схема має чітке історичне походження, адже виросла з інтелектуальної моди рубежу XIX–XX століть на соціалізм і «наукове» планування, а згодом її оформили в теорії зовнішніх ефектів, суспільних благ і «фіаско ринку».

Ось один хрестоматійний приклад. Десятиліттями улюбленим «доказом» неспроможності ринку був маяк. Світло бачать усі кораблі, плату з них нібито не збереш, отже, будувати маяки мусить держава. Український посібник із мікроекономіки досі наводить маяки серед «чистих суспільних благ»[29]. Та ще 1974 року Рональд Коуз показав, що у Британії маяки століттями будували, фінансували й тримали у власності приватні особи, а плату за світло збирали в портах. З 46 маяків, що діяли 1820 року, 34 було збудовано приватними особами[30]. Висновок Коуза звучить однозначно — економістам не слід наводити маяк як приклад послуги, яку може надавати лише держава[31].

Чи чують українські студенти такі висновки?

Назви розділів українських університетських підручників говорять самі за себе: «Неспроможності ринку і необхідність державного втручання в економіку»[32], «Об'єктивна необхідність державного втручання в економіку»[33].

Тестові завдання для студентів сформульовано ще відвертіше: «За наявності багатьох недоліків ринковий ціновий механізм має одну безперечну перевагу». Серед варіантів відповіді — «надання особистої свободи всім агентам ринку»[34]. Тобто студентів з перших лекцій привчають думати, що людська свобода — лише одна перевага проти «багатьох недоліків».

Кульмінація етатизму в українському виконанні — двотомник «Економічна теорія» 2010 року видання, авторства академіка Анатолія Чухно. Майже три десятиліття автор завідував кафедрою політичної економії Київського університету імені Тараса Шевченка. Видавець — Академія фінансового управління Міністерства фінансів, тобто установа, яка вчить, як «грамотно» розподіляти відібрані в людей гроші. Адресовано книжку «фахівцям та науковим працівникам у галузі державних фінансів»[35]. Тобто в системі Мінфіну видають для своїх чиновників книжку про те, що держави має бути більше. Автор схвально цитує декларацію G20 (форуму найбільших економік світу): «чим більше ринків, тим більше потрібно держави». І додає від себе: «Це положення має принципове значення»[36].

[29] Косік, А. Ф., Гронтковська, Г. Е. Мікроекономіка: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2008.
[30-31] Coase, R. H. The Lighthouse in Economics. Journal of Law and Economics. 1974, vol. 17.
[32] Косік, А. Ф., Гронтковська, Г. Е. Мікроекономіка: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2008.
[33] Базилевич, В. Д., Базилевич, К. С., Баластрик, Л. О. Макроекономіка: підручник. За ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2007.
[34] Семененко, В. М., Коваленко, Д. І., Бугас, В. В. & Семененко, О. В. Економічна теорія. Політекономія: навч. посіб. За заг. ред. В. М. Семененка, Д. І. Коваленка. Київ: Центр учбової літератури, 2010.
[35-36] Чухно, А. А. Економічна теорія: у 2 т. Т. 1. Київ: ДННУ «Академія фінансового управління», 2010.

Назвімо речі своїми іменами — це не академічна дискусія, а бездоганний бізнес-план розвитку бюрократичного апарату.

Формула узаконює нескінченне «наповнення бюджету» заради його дедалі більшого «освоєння». Контролерів, інспекторів і довідок стає більше не тому, що бізнес працює гірше, а тому, що завдяки цьому можна безбідно жити — незалежно від його результатів і від того, скільки людей уже «проголосувало ногами». Можна не сумніватися, що у Мінфіні цю думку поділяють.

«Відмови держави» й теорію суспільного вибору у вітчизняних університетських курсах теж згадують, але як примітку на полях[37]. Ринок мусить доводити свою досконалість, от державі свою корисність доводити не потрібно.

[37] Базилевич, В. Д., Базилевич, К. С., Баластрик, Л. О. Макроекономіка: підручник. За ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2007.

> Результат цього бездумного захоплення етатизмом ми бачимо щодня — Україна є однією з найбідніших країн Європи, з масовою еміграцією та демографічною катастрофою. Агресор, як правило, обирає слабшого. Слабкість — від бідності, бідність — від етатизму, а етатизм вирощують у наших аудиторіях. Тотальний етатизм, вбитий у голови з підручників, гарантує українському суспільству хронічну злиденність і культ держави в економіці.

ХИБНЕ КОЛО ЕКОНОМІЧНОГО МЕЙНСТРИМУ

Описані нами три пастки замикають — це порочне коло: людей замінили агрегатом, людину — припущенням, вибір — приписом. Поза цим колом лишається головне — наука, яка починається саме з людини, що діє.

В результаті коло відтворює себе саме. Хибні ідеї провідних теоретиків через статті й підручники переходять у громадську думку та економічну політику, а університети щороку випускають економістів з етатистськими поглядами. Розірвати це коло косметичним ремонтом вже підручників не вийде. Потрібен зовсім інший теоретичний фундамент.

І такий фундамент існує. Українські підручники знають слово «праксеологія», але лише в одному значенні — як науку про ефективну організацію діяльності, пов'язану з іменами Євгена Слуцького й польського філософа Тадеуша Котарбінського[38-39]. Праксеології Людвіга фон Мізеса, загальної теорії людської дії, з якої виводиться вся теорія ринку, в наших підручниках не знайти. Самого ж Мізеса, крім неокласиків, записують ще й до чиказької школи, «яку також називають монетарною»[40].

[38] Любохинець, Л. С., Шавкун, В. М. та Бабич, Л. М. Історія політичних та економічних вчень: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2013.

[39] Якобчук В. П., Богоявленська , Ю. В. &Тищенко, С. В. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2015.

[40] Золотих, І. Б. Історія економічних вчень: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2013.

ПРАКСЕОЛОГІЯ: БУДИНОК, ЩО БУДУЄТЬСЯ ЗНИЗУ ВГОРУ

Мейнстримна економічна теорія схожа на хмарочос на хиткому фундаменті. Поверхи вражають, ліфти їздять, у вікнах графіки. Але запитайте, на чому все це стоїть, і почуєте — на припущеннях «як ніби». Функція корисності взялася нізвідки, рівновагу постулювали, а людину замінили змінною в рівнянні.

Праксеологія ж будує навпаки — знизу вгору. Мізес виклав цю систему у своїй фундаментальній праці «Людська діяльність» (Human Action, 1949)[41].

Економічні закони не підганяють під статистику, а послідовно виводять з одного факту - людина діє. Пройдімося цими двома будинками, — мейнстримним та праксеологічним, поверх за поверхом.

[41] Mises, L. von. Human Action: A Treatise on Economics. The Scholar's Edition. Auburn, AL: Ludwig von Mises Institute, 1998. (Перше вид. 1949).

Фундамент: обчислювач або людина, що діє

Мейнстримний фундамент — уже знайомий нам Homo oeconomicus, раціональний калькулятор, що за будь-яких умов максимізує корисність.

ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ФУНДАМЕНТ — HOMO AGENS (ЛЮДИНА, ЩО ДІЄ)

	HOMO OECONOMICUS	HOMO AGENS
Вибір	обчислення максимуму функції	свідома дія, щоб зменшити власне незадоволення
Знання	у базовій моделі повне або майже повне	неповне; невизначеність — умова будь-якої дії
Цінності	задані функцією й вимірювані	суб'єктивні; їх лише ранжують
Статус	«як ніби»: реалістичність не потрібна	людина справді діє, і це факт

Те, що людина діє, — не гіпотеза, а аксіома дії, те саме вихідне твердження, яке неможливо заперечити, не суперечачи самому собі. Спробуйте це заперечити, і ви вже дієте, бо ж обираєте слова, щоб переконати. Тому праксеологія має рідкісну властивість — людська дія в ній водночас і об'єкт, і метод дослідження. Ми розуміємо дію, бо самі діємо.

Аксіома дії має апріорний статус, адже її пізнають розумом, а не виводять зі статистики. На ній тримаються дві інші методологічні опори праксеології — методологічний індивідуалізм (діють лише конкретні люди, а не агрегати) і суб'єктивізм (цінності й витрати існують лише в оцінках людей).

Звідси інше ставлення до цінностей. Жодна людина не носить у голові таблицю ютилів. Вона знає лише, що одне для неї важливіше за інше. Про чужі оцінки ми дізнаємося тільки з того, що людина вибрала, як згодом сформулював Мюррей Ротбард[42].

Отже, мейнстримний фундамент дає зручну формулу. Праксеологічний дає живу людину. Сучасний хмарочос стоїть на першому, мейнстримному фундаменті, і тому хитається від кожної кризи.

Стіни: витрати, яких «об'єктивно» не існує

Мейнстримні стіни — «хрест Маршалла». Український посібник із мікроекономіки так і пише: графік попиту й пропозиції «називають «хрестом Маршалла» або «ножицями Маршалла»[43]. Одне лезо — суб’єктивна корисність покупця; друге — нібито об’єктивні витрати виробника, такі як кілограми металу чи людино-години. Історія економічних вчень хвалить Маршалла саме за те, що він «органічно з’єднав об’єктивну класичну теорію із суб'єктивістським маржиналізмом»[44].

Своєю чергою праксеологія доводить, що об’єктивного леза не існує.

Ще Фрідріх фон Візер показав, що витрати — це суб’єктивна оцінка найкращої відкинутої можливості[45]. Сьогодні це називають альтернативною вартістю (opportunity cost). Кілограм металу коштує стільки, скільки для підприємця важить те, що він може з цього металу виробити. Отже, обидва леза ножиць суб'єктивні. Термін «альтернативна вартість» є і в шкільному підручнику, і визначено його майже по-візерівськи: як «цінність найкращого з благ», від якого довелося відмовитися. Але далі альтернативну вартість рахують то як суму балів за п'ятибальною шкалою, то як кількість одиниць іншого товару, втрачених «суспільством»[46]. А от Людина, яка оцінює відкинуту можливість, знову зникає.

З тієї ж аксіоми дії випливають інші категорії «стіни» — мета і засоби, рідкість, час і невизначеність. І ще одна, без якої не зрозуміти українську бідність — категорія «часова преференція». За інших рівних умов благо сьогодні цінніше, ніж те саме благо завтра, і що менш певне майбутнє, то сильнішою є його цінність. Там, де власність не захищена, а правила змінюються щороку, ніхто не садить сад, бо люди проїдають, а не заощаджують. Це не «менталітет», а логіка дії в умовах, які створили конкретні люди при владі. Мейнстримні підручники навчили їх вірити в урядові вентилі, а власний інтерес підказує ними користуватися.

Поверхи: обмін, а не «провали ринку»

Про мейнстримні поверхи вже детально написано на початку цього дослідження - ринок за замовчуванням недосконалий, держава за замовчуванням потрібна.

[42] Rothbard, M. N. Toward a Reconstruction of Utility and Welfare Economics. In: SENNHOLZ, M. (ed.). On Freedom and Free Enterprise: The Economics of Free Enterprise. Princeton, NJ: D. Van Nostrand, 1956. Онлайн-видання: Ludwig von Mises Institute, 2002.

[43] Косік, А. Ф., Гронтковська, Г. Е. Мікроекономіка: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2008.

[44] Золотих, І. Б. Історія економічних вчень: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2013.

[45] Wieser, F. von. Natural Value. Ed. W. Smart; transl. Mrs. Malloch. London: Macmillan, 1893.

[46] Крупська Л. П., Тимченко, І. Є. & Чорна, Т. І. Економіка (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018.

Праксеологія розрізняє три способи дії

Людина може діяти сама, як класичний Робінзон, який замість ловити рибу руками кілька днів плете сітку, — найпростіша модель формування капіталу.

Може обмінюватися добровільно — це ринок.

А може бути гегемонічна співпраця, де один наказує, а інші підкоряються[47]: це держава, податки, регулювання.

[47]Mises, L. von. Human Action: A Treatise on Economics. The Scholar's Edition. Auburn, AL: Ludwig von Mises Institute, 1998.

Добровільний обмін — не обмін рівноцінностями. Менгер помітив просту річ, що якби обмінювані блага справді були рівноцінні, угоду можна було б розвернути назад, але жоден учасник на це не погодиться[48]. Кожен віддає те, що цінує менше, за те, що цінує більше. Тому в добровільній угоді виграють обидва, а цінність створюється без жодної фізичної зміни речей.

[48]Jaffe, W. Menger, Jevons and Walras De-Homogenized. Economic Inquiry. 1976, vol. 14.

Примус працює навпаки, тому що одна сторона виграє коштом іншої. Тож «провал ринку» щоразу треба порівнювати не з ідеалом, а з тим, що зробить примус. А сучасні підручники цього порівняння якраз і не роблять.

Дах: теорії, що з цього випливають.

> Мейнстримний дах теж вже нам знайомий — чим більше ринку, тим більше потрібно держави.

Праксеологічний дах — прикладні теорії, кожну з яких можна простежити до фундаменту без логічного розриву. Чотири з них особливо важливі для України.

> Чому централізоване планування приречене? Мізес довів, що без приватної власності на засоби виробництва немає ринкових цін, а без цін неможливий раціональний економічний розрахунок. Планувальник не може порахувати, чи примножує виробництво багатство, чи марнує обмежені ресурси.

Хайєк додав другу причину, обгрунтувавши, що потрібне для розрахунку знання розпорошене між мільйонами людей, і жоден центр не здатен його зібрати[49].

[49]Hayek, F. A. The Use of Knowledge in Society. In: Individualism and Economic Order. Chicago: University of Chicago Press, 1948.

Хто платить за друкування грошей? Нові гроші не розтікаються рівномірно. Ті, хто отримує їх першим (ті, хто розпоряджається бюджетом, і наближені до них), купують за старими цінами. Ті, хто отримує їх останнім (найманий працівник, пенсіонер, військовий), — за новими, вищими. Це **ефект Кентіллона**, який ілюструє інфляцію як прихований перерозподіл.

Звідки беруться кризи. Часова преференція визначає відсоток, відсоток — структуру капіталу. Коли центральний банк штучно здешевлює кредит, підприємці починають проекти, на які люди насправді не заощадили. Бум закінчується крахом. Тому криза — це не «провал ринку», а розплата за втручання в ціну часу.

Хто узгоджує плани мільйонів людей. Не рівновага, а підприємці, пильні до невикористаних можливостей (Ізраель Кірцнер[50]). А в мейнстримній споруді підприємця подають як «підозрілу аномалію», яку треба перевірити.

[50]Kirzner, I. M. Competition and Entrepreneurship. Chicago; London: University of Chicago Press, 1973.

Людина повертається в економічну теорію. У праксеологічному будинку немає агрегатів, що «падають», більярдних куль і маяків, які нібито може збудувати лише держава. Є людина, що діє — обирає, ризикує, помиляється й відповідає за свій вибір.

Саме моделі **Homo agens** бракує нашим підручникам з економічної теорії. І саме з неї випливає новий освітній ідеал.

ЛОГІКА ВИБОРУ: НОВИЙ ОСВІТНІЙ ІДЕАЛ

Економічний спосіб мислення — це не лише вміння будувати графіки. Це звичка ставити кожному рішенню, своєму чи державному, кілька простих питань. Яка мета? Які засоби? Від чого доводиться відмовитися? Хто за це платить?

Мета і засоби, рідкість, альтернативна вартість, часова преференція — не окремі теми з різних розділів підручника, а єдина логіка вибору, виведена з одного факту — людина діє. І саме цей постулат повинен стати основою викладання економічної теорії.

Чому ж мейнстрим її оминає?

Тому що, в цій ситуації логіка вибору дуже незручна. Вона не дає можливості порахувати людину, бо цінності не вимірюються, а лише ранжуються. Вона не дає можливості «стимулювати» економіку, бо за кожним стимулом стоїть конкретна людина, у якої щось забрали. І вона не дає тим, хто ухвалює державні рішення, сховатися за «об'єктивною необхідністю втручання». Кожне втручання — теж вибір, і в нього теж є ціна. Підручникам, які виправдовують «наповнення бюджету», така логіка ні до чого.

Тому в наших навчальних курсах з економічних дисциплін вибір є, а логіки вибору немає. Студент вивчає криву виробничих можливостей, але так і не вчиться запитувати: «Від чого я відмовляюся і хто за це платить?»

ПРАКСЕОЛОГІЯ — БІЛЬШЕ, НІЖ ЕКОНОМІКА

Праксеологія вивчає не ринок, а людину, що діє. Тому логіка вибору працює у будь-якій галузі, де людина діє цілеспрямовано — у праві, політиці, освіті, управлінні, навіть у власній кар'єрі. Праксеологія претендує на роль спільного теоретичного фундаменту для всіх наук про людську діяльність, а підручник, побудований на ній, вчить не «економіки для економістів», а мислення, потрібного кожній людині: від вибору професії й заощаджень до голосування на виборах.

То ж як це викладати живі приклади замість мертвої математики?

Логіку вибору не треба вчити через функції, — Її видно у власному житті.

П'ять мішків зерна. Це класичний приклад Ойґена фон Бем-Баверка. Поселенець далеко від торгівлі має п'ять мішків зерна до наступних жнив: перший — щоб не померти з голоду, другий — щоб мати сили, решта — на менш важливі потреби. Пропаде один мішок — він пожертвує не життям, а найменш важливою потребою. Ось і вся гранична корисність, без жодного ютиля. Цей приклад є навіть в українському шкільному підручнику[51]. Але сторінкою раніше корисність там рахують в «ютилях».

[51] Крупська Л. П., Тимченко, І. Є. & Чорна, Т. І. Економіка (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018.

Вода й діаманти. Чому вода, без якої не можна жити, дешева, а діаманти дорогі? Бо людина обирає не між «усією водою світу» і «всіма діамантами світу», а між наступною склянкою води й наступним каменем. Цінність визначає гранична одиниця.

Година в соцмережах. Її ціна не нуль. Це непрочитана книжка, нездобута навичка, нерозпочата справа. Альтернативна вартість — не формула на графіку, а питання, яке людина ставить собі щодня.

[52] Хомич, Т. А., Паздрій, В. Я., Косик, В. М. та ін. Підприємливість, фінанси та життєві стратегії. Профільна середня освіта. Основний / Поглиблений рівень: модельна навчальна програма інтегрованого курсу для закладів загальної середньої освіти. Рекомендовано МОН України (наказ від 27.08.2026 № 1498). 2026.

Чесно визнаймо: зерна цього підходу є навіть у нових програмах МОН. У курсі «Підприємливість, фінанси та життєві стратегії» є вправа «Ціна мого вибору»[52]. Але без методу, який зв'язує зерна в ціле, вони лишаються окремими вправами.

КОГО ФОРМУЄ СУЧАСНА ОСВІТА?

Мейнстримний підручник ділить людину на ролі: вона буває «споживачем, підприємцем або продавцем робочої сили»[53]. Підприємець для нього — окрема категорія, запис у реєстрі, та сама «підозріла аномалія», яку держава має перевіряти. Недарма чиновники не можуть спокійно дивитися на спрощену систему оподаткування. Мільйони ФОП звітують легко і швидко. Для тих, хто живе з контролю, це нестерпно, бо ж як без перевірок, звітів і довідок виправдати власне існування? Для багатьох із них вільний підприємець — це ще й втрачений корупційний дохід.

Праксеологія дивиться інакше. Якщо кожна дія — це вибір під тиском рідкості часу й ресурсів, то кожна людина за самою природою своєї дії є підприємцем. Не метафорично і не за записом у реєстрі, а структурно. Вона вкладає обмежені ресурси (час, сили, здібності, гроші) у невідоме майбутнє, ризикує і сама відповідає за результат.

Це і є ідеал «підприємця власного життя», саме та людина, яка усвідомлює себе автором власної шкали цінностей, а не об'єктом статистичного обліку чи державної опіки. Вона не чекає, поки «держава створить робочі місця», а питає, де її знання й праця будуть цінними для інших. Вона не вимагає «справедливих цін», бо розуміє, що ціна — це сигнал про рідкість.

Сама праксеологія вільна від оцінок, бо вона пояснює наслідки дій, а не приписує, як діяти. Але вона дає етиці свободи міцне підґрунтя. Мюррей Ротбард будував цю етику на принципі ненападу, який забороняє ініціювати насильство проти особи та її власності[54]. Звідси простий критерій для будь-якої державної дії: тягар доведення лежить не на людині, яка розпоряджається своїм, а на тому, хто хоче це в неї забрати.

Саме таких підприємців власного життя потребує країна, яка має відбудовуватися. А наші навчальні курси вирощують зовсім протилежний світогляд — пасивного споживача державних програм і державного наглядача, який мріє заробити на розподілі чужих доходів.

Молодь інтуїтивно відчуває фальш офіційної економіки. Якщо говорити з нею не мовою мертвої математики, а мовою її реального життя — альтернативної вартості часу, інфляційного грабунку та права на плоди власної праці, — популізм втрачає свій головний ґрунт. Ми не спрощуємо ядро, ми лише спрощуємо шлях до його розуміння та усвідомлення.

[53] Крупська Л. П., Тимченко, І. Є. & Чорна. Т. І. Економіка (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018.

[54] Ротбард, М. До нової свободи: лібертаріанський маніфест. Пер. з англ. О. Гросман. Київ: K.I.C., 2022.

ВІД МАНІФЕСТУ ДО ДІЇ. НОВИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН: ВИРОЩУЄМО ЛЮДИНУ ДІЇ

Критикувати підручники легко. Монополію методу не зламати статтями й конференціями, її може зламати лише дидактична альтернатива, яку можна взяти за основу й викладати вже завтра. Це і є завдання для викладачів, науковців та мозкових центрів України, а також для автора цього дослідження.

Центрами такої екосистеми є поява навчальних посібників нового типу — які будуть адресовані учням старших класів ліцеїв, студентам перших курсів і всім, хто вчиться самостійно, зокрема активу молодіжних спільнот. Гриф вченої ради закладу вищої освіти дасть змогу включати його до дисциплін вільного вибору та шкільних факультативів.

Принцип такого підручника має бути простий — одне ядро, дві мови. Ядро — це строга праксеологічна дедукція без поступок, що містить аксіому дії, категорії вибору, часову преференцію, структуру капіталу, критику інтервенціонізму. А поруч — етика власності, яка на ній ґрунтується і мова — чіткий виклад мовою життєвих наслідків для молодої людини. Адже сучасна молодь інтуїтивно відчуває фальш офіційної економіки.

Втім, такі посібники теж не дадуть готових відповідей на кожну ситуацію. Їхня місія — навчити бачити крізь гасла, розбирати до кісток популярні тези на кшталт «безкоштовних благ», «справедливих цін» чи «користі друкування грошей». Етимологічний глосарій має розкривати первісний зміст понять: хто знає, що «економія» означала мистецтво господарювати у власному домі, той інакше чує вираз «державна економіка».

У студента має бути вибір. Монополія методу закінчується там, де поруч із хмарочосом на хиткому фундаменті з'являється будинок, збудований знизу вгору. Хай студент матиме право порівнювати та обирати. Логіка вибору — найкращий арбітр.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ: ПОВЕРНУТИ ЛЮДИНУ

Економічна освіта — не академічна дрібниця. Вона формує те, як мільйони людей думають про гроші, працю, власність і державу. І саме від неї багато в чому залежить, якою буде країна.

Відбудова після Перемоги має йти за іншими принципами, ніж радянсько-кейнсіанські рецепти розподілу й регулювання. Покоління, яке вчили, що багатство створюють постанови, а прибуток підозрілий, створить лише нові можливості для корупції й поглибить кризу. Країну мають будувати заново люди, які вміють свідомо обирати, ризикувати й відповідати за свій вибір.

Як сформувати це покоління? Що можна зробити вже зараз?

Викладачам. Не чекайте нових міністерських концепцій.

1. Почніть з одного заняття: замість кривої виробничих можливостей поставте студентам питання «від чого ви відмовляєтеся і хто за це платить?»
2. Вимагайте плюралізму методу в програмах. Не «австрійський курс замість», а право студента почути, що економічна теорія буває не лише рівноважною.

Студентам. Читайте першоджерела, а не переказ переказу. Порівнюйте з тим, що чуєте на лекціях. Книги про економіку доступні українською завдяки приватним ініціативам — передусім це видавництво WellBooks, яке за кілька років випустило українською чимало авторів Австрійської економічної школи.

- ☐ Фредерік Бастіа, «Що ми бачимо і чого не бачимо. Закон. Держава. Кляті гроші» (Інститут вільної економіки, 2021);
- ☐ Карл Менгер, «Принципи економічної науки» (K.I.C., 2022);
- ☐ Людвіг фон Мізес, «Лібералізм у класичній традиції» (WellBooks, 2024);
- ☐ Людвіг фон Мізес, «Соціалізм: Економічний та соціологічний аналіз» (WellBooks, 2024);
- ☐ Генрі Хезлітт, «Економіка за один урок» (WellBooks, 2024).

Батькам та усім зацікавленим. Беріть відповідальність за власний людський капітал. Не чекайте, поки держава «створить» вам робоче місце, заробіток чи майбутнє. І щоразу, коли чуєте, що «держава має втрутитися», ставте одне питання: хто за це заплатить?

ВИСНОВКИ

Машина Філліпса давно стоїть у музеї. Потоки й запаси в ній показано чесно, бо ж гроші справді течуть і накопичуються. Хибне інше — віра, що досить поставити крани й дати до них доступ державним рукам, і економіка потече, куди скаже урядовець. Ресурси течуть туди, де підприємці бачать можливості. Людина вибирає сама.

Для України це не просто академічна суперечка. Поки люди чекають, що держава відкриє потрібний кран, коло замикається: бідність породжує покладання на державу, а покладання на державу — нову бідність. Розірвати це хибне коло можуть лише люди, які мислять економічно, тобто зважують ціну вибору, беруть на себе ризик і не віддають урядовцю рішень, які здатні ухвалити самі. Виховати таких людей — це головне завдання економічної освіти.

Чи здатні ідеї змінити країну?

Аргентина показує, що так. Хав'єр Мілей не належить до видатних учених-теоретиків. Двадцять років він викладав в університетах звичайну мейнстримну економіку, доки не прочитав Ротбарда й «Людську діяльність» Мізеса, що принципово змінило його світогляд. Згодом він визнав, що усе, чого він двадцять років навчав про структуру ринків, було хибним[55]. Ставши президентом, Мілей узявся не передавати регулювальні крани з одних державних рук в інші, а прибирати їх. 2024 року бюджет Аргентини вперше за чотирнадцять років виконали з профіцитом[56], а річна інфляція впала з 211,4 % у 2023 році до 31,5 % у 2025-му[57]. **Реформи починаються не з указів, а з розуміння логіки вибору.** Повернути людину в економічну теорію — означає повернути їй право на власний вибір.

[55]Carroll, P. How Javier Milei Explains His Economic Philosophy. Foundation for Economic Education [online]. 3 December 2024. Available from: https://fee.org/articles/how-javier-milei-explains-his-economic-philosophy/

[56]Milei's Argentina seals budget surplus for first time in 14 years. Investing.com [online]. 17 January 2025. Available from: https://investing.com/news/economic-indicators/argentina-logs-first-financial-surplus-in-14-years-in-2024-3819252

[57]Argentina records lowest year-end inflation since 2017. Sharjah24 [online]. 14 January 2026. Available from: https://sharjah24.ae/en/Articles/2026/01/14/Argentina-records-lowest-year-end-inflation-since-2017

Нобелівська премія з економіки 2026 року показує, що мейнстрим повільно, зі скрипом рухається до Менгера.

Цього року Нобелівський комітет присудив премію з економічних наук Роберту Е. Голлу та Майклу Вудфорду «за мікроекономічні основи макроекономічної стабілізації»[58]. Це визнання, якого мейнстрим довго уникав. Кейнсіанські моделі під час нафтових криз 1970-х «не зменшили безробіття, а натомість призвели до неконтрольованої інфляції», і багато хто вирішив, що стабілізаційна політика «завдала більше шкоди, ніж користі». Порятунок лауреати знайшли в тому, щоб будувати моделі не на статистичних зв'язках між агрегатами, а на «мікроекономічному фундаменті» — на тому, як домогосподарства й підприємства впливають на економіку своїми діями[59].

[58-60]Press release. NobelPrize.org [online]. Nobel Prize Outreach, 12 October 2026. Available from: https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2026/press-release/

Мейнстриму вже нікуди подітись. **Помилку агрегації**, яку австрійці бачили від самого початку, доводиться визнавати, і він рухається в бік здорового глузду — настільки, наскільки дозволяють його власні межі. А межі незмінні. Навіть «мікрофундамент» комітет описує через агрегат, бо ж йдеться про вплив «загальної маси окремих домогосподарств і підприємств». А мета моделей не змінилася — завдяки «вчасним заходам фіскальної та монетарної політики» згладжувати піки й спади, а оголошеннями урядів і центробанків «спрямовувати економіку в правильному напрямку»[60]. Ті самі урядові вентилі, тільки з точнішою шкалою.

Якщо дивитися на цей процес як на еволюцію економічної теорії — відносно молодої науки, яка ще далека від завершеності, напрямок очевидний: мейнстрим крок за кроком повертається до концепції, яку свого часу відкинув, — до менгерівської економіки, в центрі якої стоїть людина, що діє.

*Всі аналітичні матеріали Міжнародного Інституту Свободи (ILI) на офіційному вебсайті **www.ilibertyinstitute.org** доступні для вільного вивчення, цитування та поширення з релевантним посиланням на джерело.*

ПРО МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ СВОБОДИ

Міжнародний Інститут Свободи (ILI) — незалежний, некомерційний, позапартійний, мозковий центр, діяльність якого спрямована на популяризацію, розвиток, зміцнення ідей та цінностей свободи шляхом експертних досліджень та практичних рішень для економіки та політики України, інших країн Європи та світу.

Об'єктами наукових досліджень ILI є теорія та практика економічного розвитку, транзит економік країн від соціалістичної (радянської) моделі до капіталістичної, роль і місце людини, бізнесу та держави у створенні багатства та процвітання, а також свобода як ключовий нематеріальний актив XXI століття.

Щороку Інститут створює три оригінальні індекси для оцінки різних аспектів економічної діяльності Людини, Бізнесу та Держави для поліпшення якості державного управління, економічної політики, механізмів взаємодії власників, інвесторів, виробників, підприємців та споживачів.

Індекс Економіки Здорового глузду

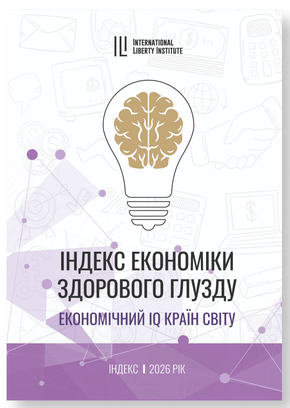

Індекс Економічної Безпеки

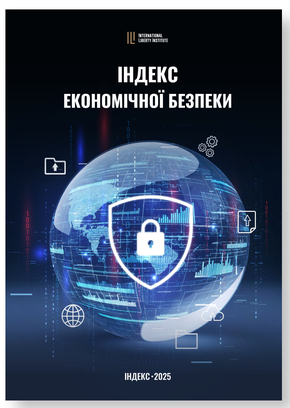

Індекс соціального благополуччя

МЕДІАРЕСУРСИ ІНСТИТУТУ

Міжнародний Інститут Свободи активно розвиває медійний напрямок задля просування ідей свободи. Щотижня на нашому сайті ми публікуємо свіжі дослідження, а у соцмережах розміщуємо актуальні коментарі та подкасти, де пояснюємо економічні процеси та події в Україні та світі. Приєднуйтесь до наших медіаресурсів, щоб знати більше про економіку здорового глузду. Для запрошення наших експертів для коментарів та інтерв'ю звертайтесь у наші соціальні мережі або за e-mail.

ili@ilibertyinstitute.com

https://www.ilibertyinstitute.org

https://x.com/ilibertyinst

https://www.facebook.com/ilibertyinstitute

https://www.linkedin.com/company/ilibertyinstitute

https://www.youtube.com/@ilibertyinstitute

https://www.youtube.com/@ILIeducation

VOX LIBERTY

https://t.me/Vox_Liberty